

Výtvarný projev jako nástroj poznání dětí a mládeže s poruchou chování

Art expression to the knowledge of children and adolescent with construct disorder

Marie Bajnarová

Anotace: Příspěvek shrnuje výsledky výzkumu v rámci dizertační práce, zabývající se kresebným projevem jedinců s poruchou chování. Výzkum se konkrétně věnuje otázkám, jakým způsobem se porucha chování u dětí a mladistvých odráží v kresebných znacích, co ovlivňuje autory během procesu tvorby a jakým způsobem dokážou pracovat s kresebným nástrojem. Výzkumné cíle a metody dizertační práce jsou zaměřeny na kresebné znaky a symboly zachycené ve výkresech. Dizertační práce řeší, jaký postoj má jedinec ke kresbě a jak využívá kresebný nástroj k zachycení svých pocitů, vzpomínek, hodnot a zkušeností. Dále se výzkum soustředí na kresebné znaky, tahy, dynamiku, tempo, zvládnutí zadaného úkolu a hodnotí celkový kresebný dojem výsledných prací dětí a mladistvých s poruchou chování.

Klíčová slova: výtvarný projev, kresebné znaky, symboly, porucha chování.

Summary: This paper summarizes the results of research in the context of the thesis, dealing with the manifestation of drawing individuals with behavioral disorders. The research specifically focuses on the issues of how to conduct disorder in children and adolescents reflected in the drawing indicates what influences the authors during the design process and how they can work with the drawing tool. Research aims and methods of this dissertation are aimed at drawing characters and symbols intercepted in drawings. The dissertation addresses the attitude of the individual to the drawing used as a tool to capture your feelings, memories, values and experience. Furthermore, research will focus on drawing characters, strokes, dynamics, tempo, mastering the assigned task and evaluates the overall impression resulting work the drawing of children and adolescents with conduct disorder.

Key words: art expression, drawing characters, symbols, conduct disorder.

1 Úvod

Výtvarný projev můžeme chápat nejen jako vyjádření osobnosti dítěte a mladistvého, ale také jako jeho zachycení výtvarného výrazu, tím se rozumí výraz vyjádření vztahu k zobrazování reality, svých snů, myšlenek a postojů. Specifické rozdíly mezi jednotlivci, které vznikají působením výchovy a okolí či individuálních psychických stavů, se odrážejí v osobitém výtvarném gestu. Důležitost psychických procesů, prožitků i zkušeností je patrná během procesu tvorby u jakékoliv formy výtvarného sdělení. Bez duševního stavu, citění a

emočního ladění by nebylo možné výtvarně tvořit. Prostřednictvím tvorby se člověk otevírá druhým a odhaluje své tajné stránky.

Dizertační práce je zaměřená na děti a mladistvé s poruchou chování. Projekt se zabývá skupinami svěřenců ve výchovných ústavech. Kladu důraz na výtvarná setkání, jejichž hlavní náplní je motivace k zadanému kresebnému úkolu, sledování respondentů během kresebného procesu, následné vyvození závěrů z daného výtvarného setkání a interpretace osobitého výtvarného sdělení. Ve výtvarném podání spatřuji nástroj poznání a porozumění jedincům „problémovým“, s výskytem poruchy chování nebo frustrace. Kresba a jakákoliv výtvarná aktivita se stává ve výsledném efektu komunikačním prostředkem mezi mnou a respondentem. Výtvarný projev nám částečně umožní nejen poodhalit nitro autora, ale také jeho názory, postoje a hodnoty, které se do jeho tvorby leckdy nevědomě promítnou v symbolické proměně. Jsem si vědoma, že výklad výtvarů mnohdy přinese více možných variant, proto si během procesu tvorby pozorně všímám reakcí autora a jeho vlastní formulace reflexe zhotoveného díla.

Zdůrazňuji, že nemám v úmyslu jedince diagnostikovat, nemám k tomu žádné oprávnění a nechci nikoho hodnotit či soudit. Smyslem dizertační práce je získat autentickou výpověď „problémového“ jedince či jedince v „delikventní perspektivě“, ve které se bude odrážet jeho aktuální psychický stav, myšlenky, zkušenosti nebo zájmy. Dalším cílem je poukázat na ztvárněné znaky, tahy, dynamiku, tempo, grafické prvky a symboly. Konkrétně mne zajímá, jak se porucha chování projevuje ve výrazových znacích. Pozornost je kladena na samotného autora, jeho proces tvorby a jakým způsobem dokáže využívat výtvarné nástroje.

2 Významné role výtvarného projevu a smysl výtvarné činnosti pro „problémového“ jedince

Podle Uždila (1988, s. 46) je výtvarná činnost, převážně kresba, přirozeným komunikačním prostředkem každého z nás. Kresba se vyvíjí a vzniká mnohem dříve než samotná řeč a stává se bezprostředním komunikačním prostředkem, proto je dobré se v dětské kresbě a následně v kresebných projevech dospívajících do určité míry orientovat a pokusit se díky ní pochopit, jakým způsobem jedinec vnímá, myslí a hodnotí.

Zásadní význam pro tvorbu má ruka, kterou autor tvoří, neboť „*ruku při tvorbě vedou emoce a intelekt*“ (Davido, 2001, s. 29). Výtvarný projev a samotná aktivita má být pro jedince spontánní, hravou a radostnou činností. Již J. A. Komenský poukazoval na dětskou kresbu jako na nejpřirozenější způsob dětského výtvarného projevu (Uždil, 1988, s. 19). Výtvarné sdělení nám slouží i jako dobrý ukazatel, který nám může signalizovat např. volání o pomoc. „*Umělecká exprese, především kresba, může být prvním krokem k prolomení bariéry mlčení.*“ (Šiřková-Fabrice, 2002, s. 69)

Výtvarný projev dětí a dospívajících a jejich spontánní tvorba byly, jsou a budou předmětem zájmu mnohých psychologů, pedagogů, filozofů, umělců apod. Například v kresbách dětí, primitivních národů a duševně narušených jedinců můžeme při pozorování nacházet určité společné znaky. Kresby primitivních národů vypovídaly o jejich způsobu života a myšlení. První novodobý doklad zájmu dospělých o výtvarný projev dítěte patřil G. F. Cardovi (1479–1533). Jeho portrét vlastní dcery (viz obr. 1), která se na nás z obrazu dívá s úsměvem, ukazuje s radostí, co právě nakreslila, a zároveň nám předkládá hádanku dětské kresby, jako by už tušila, jak se vědci jednou budou nad podobnými výkresy, jaký drží v ruce, dychtivě dohadovat (Uždil, 2004, s. 11). Začátkem 20. století se psychiatři začali zabývat výtvarným projevem jako výrazem vnitřního života, posuzovali podle kreseb duševně nemocných pacientů jejich psychický stav. Na základě jednotlivých experimentálních prací a kreseb vyvozovali příčiny choroby. „*Tvořivé myšty se často vyskytují při akutních duševních*

Obr. 1 olej, Museo de Castelvecchio, Itálie, 37 cm x 29 cm

poruchách s bohatou fantazií.“ (Pogády a kol., 1993, s. 29) Dětské kresby a malby vzbuzovaly velký obdiv u mnoha významných umělců, jedním z nich je J. Dubuffet (1901–1985). Cítil, že děti, senzibilové, šílenci a vězňové se vyhnuli účinku akademického vzdělání, a proto podle jeho názoru mohou tvořit opravdu ryzí díla. Zaujala jej díla duševně nemocných jedinců a sledoval řadu výstav dětských prací i prací pacientů z psychiatrické léčebny. S J. Dubuffetem je často spojován termín art brut. Sám tvořil v tomto stylu, podporoval a šířil *„umění v surovém stavu, Dubuffet se snažil vyvrátit vžitě představy o umění – kdo, jak a z čeho je může dělat.“* (Dempseyová, 2002, s. 176) Vědecký zájem o dětský výtvarný projev přinesl tedy až počátek 20. století.

V současné době existují rozdílné přístupy nejen v pojetí výtvarné výchovy, ale i v interpretaci a v hodnocení výtvarných aktivit dětí a mladistvých (Hazuková; Šamšula, 2005, s. 47). Výtvarný projev má poskytnout výjimečnost a prostor ke svobodnému kulturnímu projevu. Slavík (2001, s. 9) chápe výtvarný projev jako prostor plný tajemství, který pochází ze stránek lidské duše. Stručně řečeno, výtvarná tvorba nabízí jedinci prostředky, kterými smí vyjádřit vlastní vidění světa, popřípadě ventilovat své kladné nebo tíživé pocity.

2.1 Výtvarná činnost pro jedince s poruchou chování

Za příčiny vzniku poruchy chování se považuje nedostatečné zabezpečení potřeb dítěte, tedy špatná výchova, špatné vztahy s rodinou či vrstevníky, dysfunkční rodinné prostředí, dále také manifestace poruchy přidružené od raného dětství (např. impulzivita, hyperaktivita apod.) i krize hodnot ve společnosti (Janků, 2009, s. 9). Porucha chování se může začít projevovat nástupem do školní docházky, kdy se dítě musí naučit pravidlům a zvládnout vyšší nároky na něj kladené. Jůva (2001, s. 88) zdůrazňuje, že poruchy chování jsou v různých věkových etapách různě specifické, a právě rizikovým obdobím se stává začátek školní docházky, která je pro dítě psychicky i fyzicky náročná a dítě se musí podřizovat zavedenému režimu, autoritě učitele a musí se začlenit do kolektivu. Reakcemi na školní klima mohou být záškoláctví, projevy vzdoru, lhaní a neposlušnost. Matoušek (2011, s. 39) tvrdí, že *„selhání ve škole je předzvěstí selhání po škole.“* Jedním z největších rizik selhávání jedince v pozdějším věku je také vyloučení dítěte z kolektivu. Taková zkušenost může člověka v dospělosti ovlivnit, a to tím, že se naruší jeho vztah k sobě samému, změní se

vlastní sebepojetí, ztratí v sobě sebedůvěru a v nejhorším případě bude narušený jeho budoucí vztah ve výchově svého dítěte (Janků, 2009, s. 11).

Porucha chování dává jedinci podnět k nesprávné cestě životem. Pokud dítě zahájí delikventní život, tak je to v jistém smyslu alternativou, jak dosáhnout úspěchu, obdivu a pozornosti, které dítě nedokáže dosáhnout jinak než delikvencí. Psychologové tento závažný problém dětské kriminality a poruchy chování vidí ve způsobu rodinné komunikace a ve vztahové rovině, včetně osobnostních složek a vlivu osobností, individuální dynamiky ve vztahu k delikventnímu způsobu jednání (Vykopalová, 2002, s. 126). Janků (2009, s. 10) zmiňuje tři oblasti týkající se osobnosti jedince s poruchou chování: nerespektování sociálních norem platné v dané společnosti, porucha chování projevující se výrazným chováním v sociálních vztazích a agresivita.

Výtvarný proces má „problémovému“ jedinci přinést pocit zvládnutí úkolu a má mu umožnit zažít úspěch. Výtvarná činnost by měla odbourat záporné myšlenky a snížit agresivní tendence. Šičková-Fabrici (2002, s. 23) je toho názoru, že výtvarný proces má být pro svého tvůrce ventilací, ve které najde vnitřní očištění a naplnění. Výtvarné aktivity také podporují intelektuální růst a pomáhají autorovi všimnout si svého okolí, které ho obklopuje a které má prostřednictvím výtvarného média reflektovat. Výtvarná tvorba je jakási identifikace se sebou samým a se svým nitrem, proto se výsledná práce pro svého tvůrce stává cenným zdrojem informací a intimních sdělení. Ve výtvarných výtvorech se integrují jednotlivé zážitky do soudržného celku díky nalézání jedinečných tvarů, prostředků ke zviditelnění svých myšlenek, představ a citů. Šičková-Fabrici (2002, s. 26) dále uvádí, že tvorba a samotné výtvarné dílo sehrává důležitou roli v integraci, v oblasti mezilidských vztahů a sociálních skupin. Z hlediska dosahování vnitřního uspokojení, zdravého sebehodnocení a zvýšení sebevědomí je výtvarná tvorba velkým přínosem pro jedince s poruchou chování.

Ve výtvarné tvorbě je také obsažena kreativita. Kreativní přístup ve výtvarném procesu má problémové osobě umožnit smysluplné trávení volného času a naplnění osobního života. Podobně jako Šičková-Fabrici (2002, s. 40) jsem toho názoru, že prostřednictvím výtvarných aktivit a umění může jedinec, ať už dítě či dospělý, reflektovat své nitro spojené s pocity, které ho tíží, a odhalit, co je příčinou jeho problémů a úzkostí, a právě tak se škodlivé vlivy přetvoří do umělecké podoby neboli do artefaktu. Tvůrčí proces má „problémovým“ jedincům napomáhat v překonávání psychických obtíží a především ho mají vnímat jako relaxační činnost.

2.2 Výzkumná metoda a výzkumné otázky dizertační práce

Úkolem výzkumné práce je sledování a interpretování výtvarného, převážně kresebného, projevu dětí a mládeže s poruchou chování ve věku od 10 do 20 let. Projekt má poskytnout různé pohledy na jejich výtvarné sdělení a má upozornit na zvláštnosti ztvárněné ve výtvarném procesu. Konkrétně se věnuje tomu, jakým způsobem se porucha chování osob odráží v jejich kresebných tazích, tempu a liniích, co ovlivňuje autory během tvorby a jakým způsobem dokážou využívat výtvarné nástroje. Výzkumný vzorek zahrnuje jak jedince s poruchou chování či s určitou mírou neposlušnosti a s projevy agresivity, tak jedince s nařízenou ústavní péčí. Výtvarné artefakty jsou anonymní. Identifikátory jsou jen pohlaví a věk respondenta.

Inspirací k výtvarnému úkolu mi byla projektivní technika kresebného testu „Dům – strom – postava“ od J. N. Bucka. Připomínám, že cílem není nikoho analyzovat či posuzovat, z testu si pouze přebírám formulaci zadání úkolu. Zajímá mne, jak jedinci budou postupovat při výtvarné činnosti, jaký je jejich proces tvorby a zda na svůj výkres zachytí všechny tři prvky, tedy dům, strom i postavu, nebo zda se pro ně úkol stane spíše spontánní záležitostí a

pojmu ho podle svého uvážení. Výzkum se soustředí na výtvarné gesto, využití znaky, tahy, tempo, dynamiku, kompozici, tendence svou práci opravovat, zvládnutí výtvarného procesu, zachycení symbolů, celkový dojem artefaktu a reflexi respondenta nad vlastní prací. Získaná výtvarná sdělení se stanou cennou informací jak pro mě, tak i pro pedagogy, rodiče či vychovatele.

Domnívám se, že výtvarná tvorba je tím nejlepším prostředkem, jak „problémové“ děti a mládež blíže poznat a jak o nich získat informace. Výsledky nabídnou ucelený pohled na tyto jedince a poskytnou jakýsi obraz osobnosti s možností nahlédnutí do psychického vývoje. Výzkumné otázky a cíle jsou směřovány na výtvarné prvky a symboly v dílech autorů, na to, jaký mají jedinci postoj k výtvarnému sdělení a procesu a jak využívají výtvarné nástroje k zachycení svých duševních stavů, vzpomínek, zkušeností a postojů. Další otázkou je, zda se v artefaktech odráží nebo vyskytuje problém agresivity, porušování společenských norem nebo vybočující chování.

3 Závěr

Význam výtvarné tvorby se stává důležitým komunikačním zdrojem ve chvíli, kdy jedinci není příjemné nebo se stydí mluvit o sobě samém. Někteří jedinci si neví rady, jak své pocity vyjádřit a osoby z nepříznivých sociálních skupin mají chudou slovní zásobu, proto je v tomto případě dobré využít funkci výtvarného projevu a samotné tvorby. Jsem přesvědčená, že díky tvorbě se člověk otevírá druhým a částečně odhaluje své skryté stránky osobnosti. Získané artefakty jsou cennými zdroji a poskytnou nám jakési nahlédnutí do nitra respondenta. Domnívám se, že prostřednictvím výtvarné tvorby máme možnost k „problémovým“ jedincům najít cestu, jak je lépe poznat, neboť do svých výtvarných projevů dávají výpověď o tom, co prožívají nebo jaká jsou jejich přání. Také ve výtvarných artefaktech spatřuji možnost, jak proniknout do jejich světů. Výtvarná tvořivost a imaginární představitivost má být pro tvůrce aktivitou hravou, radostnou a spontánní, proto by byla škoda tuto upřímnou výtvarnou výpověď opomíjet. Jsem toho názoru, že bychom neměli výtvarné práce jedinců s poruchou chování přehlížet či podceňovat. Výtvarný projev má vypovídající hodnotu z hlediska zachycení vlastní identity. Výtvarné sdělení mohu definovat jako projev celé osobnosti autora, nejen jeho psychické složky. Autor při tvorbě uplatňuje všechny smysly, emoce, poznávání i logické myšlení. Během výtvarného procesu si autor vytváří vlastní výtvarné gesto, což můžu nazvat jako nástroj specifického typu komunikace. Výtvarné sdělení se stane významnou informací jak pro mě, tak i pro pedagogy, rodiče či vychovatele.

4 Použitá literatura

DAVIDO, R. *Kresba jako nástroj poznání dítěte*. Praha: Portál, 2008. 205 s. ISBN 978-80-7367-415-1.

DEMPSEYOVÁ, A. *Umělecké styly, školy a hnutí: encyklopedický průvodce moderním uměním*. Praha: Slovart, 2002. 304 s. ISBN 80-7209-402-5.

HAZUKOVÁ, H., ŠAMŠULA, P. *Didaktika výtvarné výchovy I*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2005. 129 s. ISBN 80-7290-237-7.

JANKŮ, K. *Dítě s poruchou chování a emocí*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2009. 80 s. ISBN 978-80-7368-764-9.

JŮVA, V. *Základy pedagogiky: pro doplňující pedagogické studium*. Brno: Paido, 2001. 118 s. ISBN 80-85931-95-8.

- MATOUŠEK, O. *Mládež a delikvence: možné příčiny, struktura, programy prevence kriminální mládeže*. Praha: Portál, 2011. 336 s. ISBN 80-7367-825-8.
- POGÁDY, J. A KOL. *Detská kresba v diagnostike a v liečbe*. Bratislava: SAP, 1993. 196 s. ISBN 80-85665-07-7.
- SLAVÍK, J. *Umění zážitku, zážitek umění I.: teorie a praxe artefietiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, 2001. 265 s. ISBN 80-7290-066-8.
- ŠIČKOVÁ-FABRICI, J. *Základy arteterapie*. Praha: Portál, 2002. 167 s. ISBN 80-7367-408-4.
- UŽDIL, J. *Čáry, klikyháky, paňáci a auta: výtvarný projev a psychický život dítěte*. Praha: Portál, 2004. 125 s. ISBN 80-7178-599-7.
- UŽDIL, J. *Mezi uměním a výchovou*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1988. 463 s.
- VYKOPALOVÁ, H. *Sociálně patologické jevy v současné společnosti*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2002. 154 s. ISBN 80-244-0337-4.

5 Kontakt na autora

Mgr. BcA. Marie Bajnarová

Masarykova univerzita v Brně
Pedagogická fakulta
Katedra výtvarné výchovy
Poříčí 7
603 00 Brno

Email: marie.bajnarova@seznam.cz

Školitel: doc. Paedr. Hana Stehlíková Babyrádová, Ph.D.